

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «Психолого-правова деонтологія»
обов'язкових компонент освітньої програми
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема 1 Професійна деонтологія – як особлива галузь в науковій системі

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології
(протокол від 15.08.2023 № 8)

Розробник:

Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук,
Бондаренко Л.О.

Рецензенти:

1. Доцент кафедри педагогіки та психології Харківської державної академії фізичної культури, кандидат психологічних наук, доцент Павлик О. М.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Шиліна А. А.

План лекції

1. Загальне поняття про деонтологію.
2. Історичні передумови зародження та розвитку деонтології.
3. Психолого-правові аспекти взаємодії суб'єктів професійної діяльності.

Рекомендована література:

Основна

1. Бандурка О. М. Професійна етика працівників міліції: навч. посібник. Харків: ХНУВС, 2011. 262 с.
URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/nav4_lit/P4060146.pdf
2. Бондаренко Л.О. Психолого-правова деонтологія як етична основа діяльності практичного психолога у правоохоронній системі. Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського Серія: Том 34 (73). № 2. 2023. С. 75-79. URL: http://www.psych.vernadskyjournals.in.ua/journal/2_2023/14.pdf
3. Гапотій В. Д., Мінкова О. Г. Юридична деонтологія: навч. посіб. Мелітополь: ФОП Однорог Т.В., 2018. 146 с.
URL: <http://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/4583/1/Начальний%20посібник%20Юридична%20деонтологія%202017.pdf>
4. Психологія у професійній діяльності поліції: навч. посіб. / О. О. Євдокімова, І. В. Жданова, Д. В. Швець та ін.; за заг. ред. В. В. Сокурєнка; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків. 2018. 375 с.
http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/5870/Psykholohiia%20u%20profesiinii%20diialnosti%20politsii_2018.pdf?sequence=3&isAllowed=y
5. Ухач В. З. Юридична деонтологія і професійна етика: навч. посіб. Тернопіль: Вектор, 2015. 335 с.
URL: http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/20178/1/JDPE_2015.pdf
6. Юридична деонтологія (альбомсхем) : навч. пос. / уклад. О.М. Пасько, В.О. Криволапчук, О.М. Цільмак – Одеса : ОДУВС, 2010. – 84 с.
URL: <http://dspace.oduvs.edu.ua/bitstream/123456789/319/1/Юридична%20деонтологія%20альбом%20схем.pdf>

Додаткова

7. Деонтологія і етика в клінічній практиці: навч. посіб. / Казаков Ю. М., Треумова С. І., Боряк В. П. та ін. Полтава. 2014. 213 с.
URL: https://www.pdmu.edu.ua/storage/kf_prop_vn_med/docs/E6B13d4WHN1cr9R5A4t5QdXmcK7q1FTJITGgwju9.pdf
8. Спиця Н. В. Деонтологія в медицині: навч.-метод. посіб. Запоріжжя:

ЗДМУ, 2017. 60 с.

URL: <http://dspace.zsmu.edu.ua/bitstream/123456789/5493/1/Спиця%20Н.В.Деонтологія%20в%20медицині.pdf>

9. Шевченко Ю. М. Педагогічна деонтологія: навч.-метод. посіб. Мелітополь: Видавничо-поліграфічний центр «Люкс», 2018. 130 с.

URL: <http://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/2963/1/Посібник%20Шевченко.pdf>

Інформаційні ресурси в Інтернеті

10. Пошукова система Google Scholar <http://scholar.google.com/>

Текст лекції

1. Загальне поняття про деонтологію

Деонтологічна сфера представляє собою складну сітку взаємних вимог та зобов'язань особистості й суспільства, суспільства і колективу, колективу й особистості. Ці відносини мають належний характер, тобто вимагають від особистості способу життя, який відповідав би потребам суспільства. У самому загальному вираженні деонтологічні цінності є особливим видом духовних явищ, які задовольняють потреби культури в регулюванні соціальних відносин і вчинків людей. Саме деонтологічні цінності відіграють значну роль у створенні, підтримці та стабілізації соціального порядку. З деонтологічними цінностями прямо пов'язаний виховний момент, який відображає механізм перетворення суспільних вимог у свідомість і поведінку особистості. У цьому аспекті науковий аналіз ролі та значення деонтологічних засад у діяльності психологів в юридичній сфері набуває великого теоретичного та прикладного значення.

У наш час, коли рівень розвитку науки і техніки підвищується з кожним роком, особливо гостро постає проблема деонтології як вчення про борг, обов'язок, почуття належного й відповідальності, науки про моральний, естетичний та інтелектуальний вигляд людини. Незважаючи на суттєві успіхи дослідженні проблем означеної науки, відзначається недостатність теоретичної розробки окремих аспектів, які, поряд з іншими факторами, стримують її широке використання в практиці вітчизняних фахівців.

Деонтологія – наука про належне розуміння людського обов'язку, визначальною складовою якого є обов'язок професійний.

Термін «деонтологія» грецького походження (deontos – «належне», logos – «вчення»), що був відомий ще в древньому Китаї, згодом у демократичній Елладі, пізніше в період розквіту Римської імперії. Деонтологію слід розглядати як філософію етики, котра вивчає категорії морального обов'язку. У філософському енциклопедичному словнику деонтологічною зветься етика, яка вважає певні дії добрими, інші – поганими незалежно від наслідків, а з огляду на їх відповідність чи невідповідність принципу, переконанням, обов'язку.

Пізніше деонтологію почали відрізняти від етичної аксеології (від грец. «ахія» – цінність + «logos» – теорії добра і зла), моральних цінностей взагалі. Та більшість науковців дотримуються єдиної думки щодо деонтології, як втілення належної професійної поведінки, яка ґрунтується на об'єктивних моральних

якостях особистості.

Концептуальні підходи до деонтології як форми суспільного буття за змістом, сутністю та розмаїттям підходів щодо її визначення є однією з багатоаспектних проблем сучасності. Широке використання терміну у багатьох галузях зумовило існування в словниках певного спектру його тлумачень.

Деонтологія у широкому розумінні слова – це система етичних знань, про моральні, професійні та юридичні обов'язки і правила поведінки спеціалістів по відношенню до людини, які знаходяться у сфері виробничих і соціальних стосунків цих спеціалістів.

Словник Міхельсона А. «Пояснення 25000 іноземних слів, що ввійшли у вживання в російську мову, із зазначенням їх коріння» 1865 р. наголошує «деонтологію» «мораллю, наукою моральності».

Н. Комлев у «Словнику іншомовних слів» надає його тлумачення за двома напрямками:

- 1) вчення про обов'язок, що становить розділ етики;
- 2) сукупність етичних норм і принципів поведінки працівника при виконанні своїх професійних обов'язків.

«Великий тлумачний словник сучасної української мови» (2001 р.) також висвітлює означений термін у двох площинах, а саме:

1. професійна етика працівників, принципи поведінки персоналу відносно до клієнтів, спрямовані на максимальне підвищення корисності наданих послуг;
2. розділ етики, що вивчає проблеми обов'язку, сферу обов'язкового, всі форми моральних вимог і їх співвідношення.

«Філософський словник» (1991 р.) за ред. Фролова І. пояснює «деонтологію» розділом етичної теорії, «у якій розглядаються проблеми боргу, моральних вимог та нормативів і взагалі належного як специфічної для моральності форми виявлення соціальної необхідності».

«Новітній філософський словник» (2009 р.) наголошує «деонтологію» «концепцією, розділом етичної теорії, в якому розглядаються питання, пов'язані з поняттям боргу».

«Філософський енциклопедичний словник» (1983 р.) за ред. Іллічова Л., Федосєєва П., Ковалєва С., Панова В. трактує вищевказане поняття розділом етики, «в якому розглядаються проблеми обов'язку і належного».

«Словник з етики» за ред. Гусейнова А. та Кона І. (1989 р.) також наголошує його розділом етики, «в якому розглядаються проблеми боргу і взагалі належного (всього того, що виражає вимоги моральності у формі розпоряджень)».

Короткий критеріологічний словник Мир Г. (2002 р.) визначає, що «деонтологією» є «усічена» етика поведінки, мораль жорстко замкнутого суспільства, яке диктує його членам чіткі правила поведінки у вигляді законів та інструкцій, а також прийнятих негласних дозвільних і заборонних дій. Має чіткий головний критерій, далеко відстає від Глобального Критерію Природи і суспільства – Любові».

У «Оксфордському тлумачному словнику» надається тлумачення:

«деонтологія» (етика) – наука, що займається вивченням етики та коректної поведінки людей.

Сучасні вітчизняні енциклопедичні словники та їхні автори трактують поняття «деонтологія» так:

- 1) учення про належне;
- 2) розділ етики, що розглядає проблеми обов'язку і належної поведінки;
- 3) учення про професійні та моральні обов'язки і правила поведінки медичного працівника по відношенню до хворого;
- 4) наука про належну поведінку, професійні та моральні обов'язки представника тієї чи іншої професії.

Таким чином, спираючись на вищевказане, можна визначити, що «деонтологія» (від грец. «належне вчення») є розділом етики, який розглядає проблеми обов'язку, сферу належного (того, що повинно бути) і всі форми моральних вимог та їхнє співвідношення.

Уперше термін «деонтологія» було введено Джеремією (Ієремією) Бентамом (1748-1832 рр.), який вжив його для позначення теорії моральності в цілому. Англійський філософ, юрист, один із засновників Лондонського університету, організатор і економіст, відомий в науці розробкою одного з вузьких напрямків теорії утилітаризму (*utilitas* – корисний) наполягав на тому, що кожна дія людини має оцінюватися з позиції тієї користі, яку вона приносить людям. У двадцять один рік засновник утилітаристської філософії моралі залишив заповіт, в якому наказував після смерті передати своє тіло для анатомічних дослідів, подалі – скелет (одягнений у власний, Бентама, одяг) розмістити на видному місці, щоб нагадувати всім живим: «кожен повинен приносити користь не тільки життям, а й смертю».

Введені та розроблені філософом термін і концепція були названі автором «деонтологія» («відповідний», «належний») – новим поняттям для позначення утилітаристської системи етики. Підставою його став принцип користі, за яким вчинок заслуговує чи не заслуговує схвалення залежно від збільшення або зменшення «суми громадського щастя». «Деонтологія або Наука про мораль» (12 т., 1834 р.), акцентує головне питання утилітаризму:

«Що необхідно зробити для збільшення щастя найбільшої кількості людей?». Перша частина праці, присвячена теорії чесноти, розглядає поняття деонтології, а саме: споріднення між інтересом і обов'язком, співвідношення задоволення й страждання щодо добра і зла, роль санкцій, причини аморальності, визначення чесноти, розсудливості, позитивні та негативні сторони благодійності, надає аналіз чесноти, пороку, пристрастей, інтелектуальних здібностей, історії, принципу щастя.

Друга її частина досліджує практику чесноти через розсудливість і благодійність. Завданнями деонтології автором виокремлено наступні: «надати соціальним мотивам всю силу особистих мотивів, переконати, що особисті інтереси та обов'язки перед суспільством збігаються, а бажання власного щастя, егоїзм людей як сильні мотиви необхідні для забезпечення існування людства і в поєднанні з розумом можуть слугувати суспільному щастю. Вельми значимим є почуття симпатії, яке розширює наше «Я» до

колективного «Я», що дозволяє «жити удвічі», в собі і в інших, а в поєднанні інтелектуальними здібностями є провідним до морального вдосконалення і зменшення різних санкцій».

Обґрунтовуючи утилітаристські ідеї, книга сприяла обговоренню класичного принципу корисності, співвідношення інтересу і обов'язку, ролі законодавця і доктрини психологічного егоїзму в філософії моралі. Твір було опубліковано через два роки після смерті автора.

Найбільш очевидно безпосередня спадкоємність ідей Бентама простежується в роботі «Утилітаризм» Мілля, котрий також поділяв погляди щодо побудови суспільства на певних принципах справедливого розподілу багатств (принцип щастя найбільшої кількості людей).

У сучасній деонтології, залежно від змісту професійного обов'язку людей різних спеціальностей, також можна визначити окремі *галузі деонтології*:

- *медична деонтологія* – вчення про належну поведінку медичних працівників, яка створює сприятливі умови для видужування хворого. Це сукупність етичних норм і приписів для медичних працівників, необхідних їм у здійсненні професійної діяльності.

- *фармацевтична деонтологія* – сукупність належних моральних норм, обумовлених професійною діяльністю в фармації, що застосовують під час виконання обов'язків по відношенню до суспільства для забезпечення здоров'я нації.

- *юридична деонтологія* – галузь наукових знань, що характеризується як сфера дослідницької діяльності, результати якої ретранслюються у сферу юридичної освіти та юридичної практики, дозволяють забезпечити належний рівень здійснення професійної діяльності юристів.

- *педагогічна деонтологія* – наука про професійну поведінку вчителя. Теоретичним підґрунтям є педагогічна етика, яка виступає базовою складовою формування професіоналізму і компетентності сучасного вчителя. Саме через професійну етику конкретизуються загальнолюдські принципи моралі відповідно до умов професійної діяльності, регулюються моральні взаємини людей у суспільно-професійній сфері життя, що пов'язано з об'єктивною необхідністю безперервного процесу продукування матеріальних і духовних цінностей.

- *соціальна деонтологія* – досліджує професійно-етичні норми і принципи поведінки та діяльності соціального працівника.

- *журналістська деонтологія* – система вимог, норм, принципів належного професійної поведінки журналіста, правові та етичні норми відповідальної поведінки працівників ЗМІ, сукупністю журналістських обов'язків і норм їх виконання незалежно від їх усвідомлення, системою категоричних імперативів журналістської поведінки, заданих природою ЗМІ, що діють в тій чи іншій ситуації.

- *психологічна деонтологія* вивчає етичні засади професійної діяльності психологів, а саме етичні аспекти взаємодії допомога – прийняття допомоги і психологічні особистісні механізми, що забезпечують моральну надійність фахівців допоміжних професій.

Таким чином деонтологія є одночасно як наукою так і навчальною дисципліною. Вони мають різне функціональне призначення, вирішують різні завдання, мають різні об'єкти впливу, однак доповнюють одна одну та повсякчас взаємодіють, бо не існує теорії без практики, як практики беззнання.

Деонтологія як навчальна дисципліна – це система загальних наукових знань про певну науку та практику, про вимоги до працівників певної сфери та систему формування професійних особистих якостей відповідних працівників.

Деонтологія як наука – поряд з навчальною дисципліною існує однойменна галузь наукових знань, що характеризується як сфера дослідницької діяльності, результати якої ретранслюються у сферу відповідної освіти та практики, дозволяють забезпечити належний рівень здійснення професійної діяльності певних фахівців.

Таким чином деонтологія є системою лише тих моральних норм, які є обов'язковими для виконання. На підтвердження цієї думки можна навести судження І. Канта, який з позицій класичного ідеалізму зазначав, що «поняття обов'язку є вже саме по собі поняття про примус».

Отже, деонтологія є галуззю знань про професійний обов'язок, сутність і соціальне призначення професії, її етичні стандарти. Вивчаючи морально-етичні відносини в професійній діяльності, деонтологія характеризується багатогалузевістю яка обумовлена розмаїттям професій типу «людина – людина», притаманним їм високим ступенем відповідальності. Такі професії мають свої особливості і проблеми морально-етичного характеру.

В медицині – це взаєностосунки між лікарем, пацієнтом та його родичами; етичні (належні) моделі поведінки лікаря при виконанні професійних функцій: трансплантації, використанні стоволових клітин, штучному заплідненні, здійсненні абортів, евтаназії; особливості практики у сфері онкології, психіатрії, геронтології, педіатрії тощо.

В юриспруденції – це взаєностосунки між юристом, його колегами, клієнтами, їх родичами, учасниками судового процесу, свідками, обвинуваченими, потерпілими; етичні (належні) моделі поведінки юриста при виконанні професійних функцій судді, адвоката, прокурора, нотаріуса, слідчого.

В педагогіці – це взаєностосунки між вчителем (вихователем) та учнями, вихованцями, студентами, їх батьками, іншими учасниками освітнього процесу; етичні (належні) моделі поведінки педагога в нестандартних, конфліктних ситуаціях, низка етичних правил щодо впливу на формування особистості, втручання у внутрішній духовний світ дитини; дотримання принципів гуманності, справедливості, диспозитивності, конфіденційності та ін. в освітньому процесі.

Отже, впродовж століть сформувалась професійна деонтологія, а її галузі стали самостійною складовою юридичної, педагогічної та медичної науки.

2. Історичні передумови зародження та розвитку деонтології.

Витоки деонтології слід шукати у древні часи, ще задовго до введення терміну «деонтологія» Ієремою Бентамом, коли виник суспільний поділ праці, який поставив людей у залежність один від одного: продавець і покупець, лікар і пацієнт, викладач і студент, юрист і клієнт, що перетворив людину в окремого

самостійного індивіда і поклав початок професійному відокремленню соціальних груп всередині суспільства.

Основний принцип, на якому базується наука деонтологія – це принцип користі. «Відмовляйся від всякого задоволення, яке не корисне» – писав Демокрит.

Принципи і норми деонтології знайшли своє відображення у професійних кодексах журналістів, юристів, соціальних працівників, педагогів-дефектологів, психологів й залежали від рівня соціально- економічного розвитку, від суспільно-політичного ладу, способу життя, менталітету народу, його національних та релігійних традицій. Деонтологія завжди була органічно вплетена в систему духовної культури.

Римський філософ Люцій Антей Сенека розробив своєрідний кодекс поведінки якої слід триматись обома руками людині, яка прагне до моральної довершеності, ніколи їх не залишати, але опанувати та зробити якби частиною власної сутності.

Перша область знань, де деонтологія отримала широке застосування – *медицина*.

Так, у Стародавній Індії рекомендувалося братися за лікування тільки такої людини, хвороба якоївиліковна, від невиліковних хворих вимагали відмовлятися, як і від тих, що не одужували протягом року.

Моральні вимоги до людей, які займалися лікуванням, були сформульовані ще в рабовласницькому суспільстві.

Неоціненну роль у розвитку деонтологічної медицини зіграв Гіппократ. Йому належать максими: «Де любов до людей, там і любов до свого мистецтва», «Не шкодити», «Лікар-філософ подібний Богу».

Гіппократ уперше звернув увагу на питання належного ставлення лікаря до родичів хворого, до своїх вчителів, взаємовідносин між лікарями. Деонтологічні принципи, сформульовані Гіппократом, отримали подальший розвиток у роботах Асклепіада, Цельса, Галена та ін.

У період Середньовіччя розробкою питань належного ставлення лікаря до хворого займалися представники Салернської медичної школи, званої Гіппократовою громадою.

«Клятва Гіппократа» пережила століття. Так у 1967 році в Парижі II Міжнародний деонтологічний конгрес рекомендував доповнити клятву єдиною фразою: «Клянуся навчатися все життя».

Термін «деонтологія» в медицині вперше був вжитим у 1945 році видатним хірургом-онкологом Микола Миколайовичем Петровим. Медична деонтологія є складовою частиною медичної етики, якщо етика – методологічне, то деонтологія – методичне поняття.

Кожна історична епоха і кожна сторона висувала свої деонтологічні вимоги і до юристів, які діють у сфері юридичної практики і мають певні владні повноваження.

У XX столітті медична деонтологія стала одним із самостійних розділів медичної науки. В Україні Указом Президента України від 15.06.1992 № 349 затверджена Клятва лікаря України. Її дають всі випускники вищих навчальних

медичних закладів України, підписують текст, який зберігається в особовій справі, а в дипломі робиться відповідна відмітка. Такі адміністративно-правові засади медичної деонтології орієнтовані на глибоке усвідомлення морально-етичної основи професії, посилення моральної відповідальності випускника за порушення етичних вимог у професійній діяльності, а також застосування санкцій за їх недотримання, формування морально-етичного середовища в професійній спільноті. Однак практика засвідчує, що притягти лікаря до дисциплінарної відповідальності за порушення деонтологічних стандартів дуже важко, що визначає актуальність вдосконалення їх адміністративно-правового забезпечення.

В *юриспруденції* діяльність провідних юристів Стародавнього Риму мала значний вплив на наступні покоління юристів країн Західної Європи щодо формування професійних якостей, навичок і установок. Накопичений досвід у державах Західної Європи став одним із важливих джерел розвитку деонтологічних якостей юриста.

Деонтологічні вимоги висувались і до випускників юридичних факультетів університетів дореволюційної Росії і України з 60-х рр. XIX ст.

Слід згадати також ім'я професора Віктора Михайловича Горшенєва, який справедливо вважається засновником науки «Юридична деонтологія».

У 1988 році авторським колективом було опубліковано з його участю навчальний посібник, де послідовно викладено предмет, функції нової науки, її принципи та роль у системі юридичних знань. Горшенєв В.М. зробив спробу узагальнити всю інформацію про кваліфікаційну характеристику юриста, розглянути професію юриста за кількома аспектами:

- а) юрист як особа;
- б) юрист як політичний діяч; в) юрист як спеціаліст;
- г) юрист як носій високих моральних якостей; д) естетична культура

юриста.

Теоретичні положення та висновки Горшенєва В.М. заклали підвалини подальшого розвитку системи філософсько-етичних знань у професійній діяльності юристів.

У Франції та інших посткапіталістичних країнах надається особлива увага деонтології юридичних професій у навчальному та нормативно-правовому аспектах. Так, Декретом № 86592 введений «Кодекс деонтології національної поліції Франції», в Англії є «Положення про етичні принципи поліцейської служби Великої Британії», у ФРН – «Етика поліцейського ФРН», в США – «Морально-етичний кодекс поліцейського США».

Опублікований в XIX столітті Джоржем Шарсвудом курс лекцій

«Професійна етика» став підґрунтям для розробки в XX столітті перших етичних стандартів юридичної професії і остаточного виокремлення юридичної деонтології в галузь юридичної науки.

Порівняно із медичною деонтологією юридична деонтологія набула розгалуження, оскільки в юриспруденції сформувалися професії суддя, нотаріус, прокурор, адвокат, слідчий. Кожна з цих юридичних професій має свої особливості, які відображаються в функціях, завданнях, предмету праці,

що в свою чергу відображається в професіограмах і обумовлює деонтологічні особливості суддівської, адвокатської, слідчої, нотаріальної етики. Всі юридичні професії об'єднані однією метою – забезпечення правопорядку та належного функціонування правової системи. Особливу увагу законодавцем приділено трьом юридичним професіям (суддя, прокурор, адвокат), адже розділ VIII Конституції України «Правосуддя» за змістом відображає і підкреслює високий рівень відповідальності саме цих професій. Тексти професійних присяг юристів закріплені в Законах України «Про нотаріат»,

«Про адвокатуру та адвокатську діяльність», «Про прокуратуру», «Про Національну поліцію», «Про судоустрій і статус суддів». Аналіз текстів професійних присяг дає можливість визначити професійно важливі якості особистості юриста, які мають бути сформовані під час підготовки в закладі вищої освіти, це: об'єктивність, самостійність, неупередженість, незалежність, справедливість, чесність, сумлінність, відповідальність, конфіденційність, принциповість, гідність, повага. Крім законів, етичні стандарти закріплені в низці професійних кодексів та правил: Правила професійної етики нотаріусів України, Правила етичної поведінки поліцейських, Кодекс професійної етики поведінки працівників прокуратури, Правила адвокатської етики, Правила поведінки працівника суду.

Також деонтологія є невід'ємною частиною професійної діяльності *педагога*, оскільки він у своїй діяльності вступає в тісний контакт з колегами, учнями і батьками вихованців.

Педагогічна деонтологія – найменш розроблена галузь професійної деонтології. В корпоративних колах найчастіше вчителі дають Клятву Сократа. Хоча на міжнародному рівні вже прийнята Педагогічна Конституція Європи, одним із розробників якої є український вчений В. Андрущенко, у вітчизняному законодавстві лише в Законах України «Про освіту», «Про вищу освіту» вживається термін «добročесність», що можна вважати невеликим досягненням у розвитку педагогічної деонтології.

У педагогіці ще задовго до введення терміну «деонтологія» основні принципи, які регламентують поведінку і дії педагога у спілкуванні з вихованцями, були відпрацьовані багатьма поколіннями вчителів, наставниками з Стародавньої Греції до наших днів.

Підтвердження цього знаходимо у стародавніх далекосхідних мудреців. Так, Авіценна (Ібн Сіна) вважав, що справжній педагог один із тих, хто веде націю, хто засвоїв вищі моральні принципи, коректні манери, прийняті в суспільстві.

Відомий китайський Вчитель Конфуцій (Кун-Цзи) бачив доброчесного педагога в постійній турботі за учнями, а також дбав про власну моральність та відповідність вчинку і слова. Не випадково перші школи, що виникли в стародавніх Шумерах, називалися «будинки глиняних таблиць», у яких учитель називався «батьком», а учень «сином». Один із перших давньогрецьких педагогів, філософів, ораторів Сократ заснував клятву

«вчителя і вихователя», яка згодом була названа Клятвою Сократа. Оскільки у Сократа не було жодного написаного твору, про цю клятву

дізнаємося із трактатів Платона.

Саме Сократ виклав свою думку про те, що дитині необхідно допомагати у всьому й оберігати її, сприяти їй у подоланні страхів, провини, зла, брехні, сумнівів, недовіри. Саме вчитель повинен бути прикладом для наслідування із честю виконувати місію навчання і виховання.

Перший штатний давньоримський педагог Марк Фабій Квінтіліан (42- 118 рр. н.е.) писав в творі «Про виховання оратора», що педагогом може бути лише високоосвічена людина, яка любить і розуміє дітей, постійно вивчає їхні особливості. Квінтіліан вважав, що педагог – як батько, а деколи стоїть і вище батька. На думку Квінтіліана, моральний обов'язок педагога полягає в тому, щоб бути прикладом для своїх учнів, знати міру похвалам і покаранням, дотримуватися такту і стриманості.

В епоху Середньовіччя, зокрема у перших університетах, моральні обов'язки професорів ґрунтувалися на вихованні терплячості й смиренної покори – з одного боку, й авторитарного ставлення до учнів і студентів – з іншого.

Середньовічна педагогіка наполегливо доводила о необхідності придушувати й ламати волю дитини. Емблема «Граматики» в Шартрському соборі – зображення вчителя, який погрожує двом дітям батогом.

У період Нового часу французький мислитель Жан-Жак Руссо (1712- 1778 рр.) в романі «Еміль, або про виховання» виступає проти схоластичної школи з зубрінням і жорстокою дисципліною, з тілесними покараннями та приниженням особистості. Етика поведінки педагога за Руссо, це – створення умов для саморозвитку особистості дитини.

В XVI-XVII віках в Європі утворювались християнсько-братські спілки й так звані братські школи. В уставі братських шкіл визначались певні вимоги до особистості вчителя і норми його професійної поведінки. Зазначалось що вчитель повинен і вчити і любити дітей всіх однаково, як синів багатих, так і сиріт убогих, і тих, які ходять по вулицям з проханням поїсти. Вчити їх, скільки хто до снаги навчитись зможе, тільки не старанно об одних, ніж о інших.

Основоположник світової дидактики Ян Амос Коменський (1592-1670 рр.) також довгий час керував братською школою при християнській громаді

«чеських (моравських) братів». Вимоги Коменського щодо моралі учителя повністю співпадали зі змістом морального кодексу того часу.

Вважаючи професію педагога «настільки чудовою, як ніяка інша під сонцем», Я.А. Коменський наводить аналогію між учителем і садівником, який любовно вирощує рослини в саду, між учителем і архітектором, котрий дбайливо будує всі куточки людського існування.

Великий дидакт вперше в педагогіці визначив особливу роль і спільну місію педагога, від якого залежить розквіт цивілізації та культури.

Започаткована Я.А. Коменським категорія обов'язок тісно переплітається з поняттям повинність, сутність якого розробив І. Кант. За І. Кантом, «повинність» – це визначення волі за допомогою іншого вольового зусилля. Звідси повинність є основою деонтологічних феноменів: норм, вимог, наказів, правил, рішень, інструкцій. У повинності пріоритетною є норма, що органічно

пов'язана з мораллю. Звідси моральний шлях педагогів і учнів полягає в тому, щоб свідомо дотримуватися відомих норм і вироблених принципів.

Термін деонтологія в педагогіці запровадив у 1994 році Костянтин Михайлович Левітан. На його думку педагогічна деонтологія має розробляти правила і норми поведінки учителя у сфері його професійної діяльності. Своєрідне визначення педагогічної деонтології у структурі народної педагогіки висловив професор М.Фіцула як «вчення про виховні обов'язки батьків перед своїми дітьми, вихователів перед вихованцями та вироблені народом етичні норми, необхідні для виконання покладених на них функцій». Отже, досліджуючи історію становлення деонтології як науки можна зазначити, що завдяки праву категорії професійної етики поступово стали предметом правового забезпечення у межах адміністративного права. Проте вирішення проблеми етичної поведінки вчителів, юристів та лікарів потребує комплексного підходу з точки зору професійної деонтології, адміністративного права, психології праці та професійної педагогіки.

3. Психолого-правові аспекти взаємодії суб'єктів професійної діяльності.

Взаємодія – це процес безпосереднього або опосередкованого впливу об'єктів (суб'єктів) один на одного, що спричиняє їхню взаємну обумовленість і зв'язок. Взаємодія є інтегруючим чинником, що спричиняє утворення соціальнопсихологічних структур, спільнот, організацій. Взаємодія як матеріальний процес супроводжується переданням матерії, руху та інформації.

Тлумачний словник української мови трактує взаємодію як «категорію, що відображає процеси впливу об'єктів один на одного, їх взаємну обумовленість і породження одним об'єктом іншого. Взаємодія – об'єктивна й універсальна форма руху, розвитку, яка визначає існування і структурну організацію будь-якої матеріальної системи». Категорія взаємодії є однією із загальних категорій пізнання і нерозривно пов'язана з такими засадничими категоріями як рух, простір, час, структура; відображає процеси дії різних об'єктів один на одного, їх взаємну обумовленість, зміну стану, взаємоперехід і визначається як процес інтеграційної діяльності суб'єктів.

На думку В. Москаленко, «взаємодія – це універсальна властивість всього існуючого світу речей і явищ у їх взаємній зміні, впливові одного на іншого. Є особливим видом спільної діяльності систем чи підсистем, які спрямовані на спільне виконання якоїсь мети».

Сутність взаємодії полягає в нерозривності прямої і зворотної дій, органічному поєднанні змін суб'єктів, що впливають один на одного. Вона є цілісною, внутрішньо диференційованою, саморозвиваючою системою. Таке розуміння взаємодії передбачає взаємну зміну керуючих та керованих дій, переконує в необхідності розгляду змін взаємодіючих суб'єктів і самого процесу взаємодії як зміни її станів.

У психологічному сенсі взаємодія, за Е. Роговим, є міжособистісним як випадковим або навмисним, приватним або публічним, тривалим або

короткочасним, вербальним або невербальним особистісним контактом двох або більше людей, наслідком якого є взаємні зміни їх поведінки, діяльності, відносин, установок.

У вузькому сенсі – це система взаємно обумовлених індивідуальних дій, пов'язаних причинною залежністю, за якої поведінка кожного з учасників виступає одночасно і стимулом, і реакцією на поведінку інших.

Теорії міжособистісної взаємодії представляють її як матеріальний процес, що супроводжується передачею матерії, руху й інформації: як співпрацю, спільну діяльність (Б. Ломов, О. Леонтьєв, А. Журавльов), співпереживання (Дж. Хоманс, Е. Гофман, Я. Щепанський), спілкування (Г. Андрєєва).

У структурі взаємодії виокремлюють:

- трансакції (Е. Берн),
- інтеракції (Дж. Мід, Р. Блумер),
- впливи (А. Журавльов),
- контакт, відносини, дії (Я. Щепанський),
- емоції і проблеми (Р. Бейлс),
- взаємний інтерес (Г. Андрєєва).

В.Семикін констатує, що в структурі взаємодії різні автори виокремлюють одні і ті самі компоненти, називаючи їх по-різному:

- практичний (В.М'ясищев), поведінковий (Я.Коломинський), регулятивний (Б. Ломов) – включає результати діяльності і вчинки, міміку, жестикуляцію, пантоміму й мовлення;
- другий – афективний, що включає те, що пов'язане з емоційним станом і переживаннями особистості;
- третій – гностичний (В. М'ясищев), когнітивний (Я. Коломинський), інформаційний (Б. Ломов), що характеризує активність особистості, що приймає й переробляє інформацію.

Розмаїття підходів до визначення і структури взаємодії приводять до висновку, що взаємодія як соціально-психологічна категорія є інтегруючим чинником, який об'єднує частини в цілісний процес безпосереднього або опосередкованого взаємовпливу об'єктів (суб'єктів), що породжує їх взаємну обумовленість і зв'язок. Взаємодія охоплює не лише дві особистості, але й частини груп, групи в цілому.

До категорій, що характеризують взаємодію в загальному плані та відображають особливості професійної діяльності фахівця, вважаємо за необхідне віднести мету, предмет, способи, зворотний зв'язок.

Мету взаємодії забезпечує цілеспрямованість (на відміну від стихійності) спільної діяльності, спілкування і співпереживання суб'єктів. Мета спрямовує взаємодію, являє собою передбачуваний результат діяльності, відповідаючий загальним інтересам і сприяючий реалізації потреб кожного з її учасників (С. Головін); забезпечує керованість взаємних дій суб'єктів. Дослідники Г. Андрєєва, А. Журавльов, О. Леонтьєв до мети взаємодії відносять оптимізацію відносин, інтенсифікацію, стимулювання, активізацію, управління, розвиток,

формування, попередження, оцінку, інформування.

Предмет взаємодії утворює «поле» «простір», відносно якого відбуваються взаємні дії суб'єктів. Як предмет взаємодії виступають, на думку Р. Бейлса, емоції і проблеми. А. Журавльов називає взаємодію суб'єктів предметно спрямованою, підкреслюючи предметність взаємних дій. Предметом взаємодії виступають зв'язки, відносини, сумісні рішення, взаємний інтерес, спільність емоційних переживань, постановка і вирішення проблем (Г. Андреева, А. Хараш).

Способи взаємодії представляються методами, технологіями організації зв'язків; виявляються як міжсуб'єктні зв'язки, міжособистісні відносини; характеризують усвідомленість, взаєморозуміння, взаємоспрямованість дій суб'єктів відносно предмету взаємодії.

Зворотний зв'язок як атрибут взаємодії виступає зворотною реакцією на дію, забезпечує відгук на дію суб'єкта й характеризує суб'єктність іншої сторони взаємодії. Його називають дзеркальним відображенням, реакцією на вплив, розумінням, механізмом, що забезпечує існування взаємодії. Зворотний зв'язок виявляє зміни взаємодіючих суб'єктів, реакцію на впливи, сигналізує про стан предмету взаємодії, актуалізує спосіб взаємодії, наближає або віддаляє від мети взаємодії (Ю. Арутюнян, В. Конецька, Л. Петровська). Наявність зворотного зв'язку забезпечує керованість, цільову орієнтацію, взаємність. Зворотний зв'язок, на думку Л. Петрушенко, може бути зоровим спостереженням, звуковим повідомленням, електричним сигналом, мати вигляд повідомлень, доповідей, письмових звітів.

Отже, взаємодія є процесом цілеспрямованим, предметним, організованим керованими і змінними щодо мети способами і зворотним зв'язком, що сприяє взаємопов'язаній і взаємообумовленій зміні суб'єктів. Таке розуміння взаємодії відповідає ситуації професійної діяльності фахівців, оскільки містить вказівку на необхідність реалізації як суб'єкт-об'єктних, так і суб'єкт-суб'єктних відносин.

Трактування терміну *«професійна взаємодія»* зустрічається в наукових джерелах рідко, тому для встановлення специфічних ознак професійної взаємодії вважаємо за необхідне проаналізувати сутність поняття

«професіоналізм». Це дозволить нам наряду із характерними ознаками взаємодії виділити й особливі риси професійної взаємодії.

Професіоналізм можна визначити як «ступінь оволодіння індивідом професійними навиками». У свою чергу, професіонал – (лат. *professio* – спеціальність, заняття) – індивід, який володіє високим рівнем теоретичної підготовки і сформованості системи узагальнених умінь та навичок для роботиза обраною професією. Критерієм професіонала виступає його здатність успішно виконувати роботу (професійну діяльність) різної складності. Діапазон складності конкретного виду праці (зміст, обсяг, послідовність виконання робіт) зумовлює певний рівень кваліфікації.

Згідно поглядів І. Багаєва, професіоналізм – це інтегрована якість, властивість особистості, і як будь-яка якість вона формується в діяльності, це і процес, і результат діяльності. Науковець виділяє три складових у структурі

професіоналізму: професіоналізм знань, професіоналізм спілкування, професіоналізм самовдосконалення.

Спираючись на вищезазначене, можемо констатувати, що професійна взаємодія – це цілеспрямований, соціально-зумовлений, динамічний процес безпосереднього або опосередкованого одночасного впливу суб'єктів один на одного в результаті виконання певної професійної діяльності, при спрямовуючій ролі суб'єкта, що володіє сукупністю теоретичної та практичної підготовки, метою якого є реалізація змісту професійної діяльності одного і задоволення потреб іншого.

Професійна взаємодія є основою й умовою встановлення найрізноманітніших відносин у професійному середовищі. Вона виявляється у формі спільної діяльності, спілкування, емоційного співпереживання. Наведемо аналіз кожної форми з позиції мети, предмету, способів здійснення і зворотного зв'язку.

Спільна діяльність як форма професійної взаємодії передбачає суб'єкт-суб'єктні відносини, істотними характеристиками яких, за С. Головіним є просторово-часова присутність учасників, їх особистий контакт, наявність єдиної мети, органів організації і керівництва, розділення процесу діяльності між учасниками, розвиток міжіндивідуальних зв'язків. Зарубіжні дослідники (Н. Cook, S. Stingle, До. Helkama, M. E. Lamb, C. Schatz, M. Takala) вважають конституючими ознаками спільної діяльності наявність значущих цілей і розуміння того, що досягти їх можна за умови об'єднання загальних зусиль. У процесі спільної діяльності виникають комунікації, емоційні впливи, конструктивні дії у вирішенні сумісних завдань.

Предмет спільної діяльності: професійне завдання.

Способи спільної діяльності: практичні дії, спілкування, професійні дії, ухвалення, довіра, відповідальність.

Зворотний зв'язок: розуміння, суб'єктна активність, емоційне співпереживання.

Спілкування як форма професійної взаємодії являє собою обмін уявленнями, ідеями, інтересами, настроями, відчуттями, установками, інформацією. В ході обміну, на думку О. Леонтьєва, виробляється загальний сенс, який підтверджує, що інформація прийнята, зрозуміла, осмислена. Г. Андрєєва відзначає, що в кожному комунікативному процесі реально представлені у єдності діяльність, спілкування і пізнання (сумісне збагнення предмету).

У дослідженнях проблеми спілкування переважно розроблені питання його вербального і невербального аспектів. Особливістю спілкування як вербальної взаємодії є мовні контакти, що створюють простір спілкування. Діалог являє собою «активний, двосторонній характер взаємодії партнерів». Вербальні комунікації забезпечуються сумісними мовними діями, за допомогою яких відбувається не лише «рух інформації», але й учасники комунікації особливим чином впливають один на одного, орієнтують та переконують один одного, прагнуть досягти визначеної зміни поведінки; зрозуміти сенс того, що говорить інший, зрозуміти, пізнати іншого. О. Леонтьєв визначив зміст спілкування як

особистісно-мовленнєву і соціально- мовленнєву орієнтацію.

Невербальне спілкування (Г. Бороздіна, В. Лабунська, А. Лобанов, В. Морозов, С. Рубінштейн) як взаємодія виконує функції доповнення і/або заміщення вербальних комунікацій. За допомогою невербальних способів забезпечується, за В. Лабунською, оптико-кінетична і екстралінгвістична система взаємодії, організується простір і час процесу спілкування, утримується візуальний контакт, репрезентується емоційний стан. Невербальні структури (погляд, зовнішній вигляд співбесідника, виразобличчя, пантоміміка, вокальні якості голосу, інтонації, темп мови, паузи, сміх) доповнюють вербальні структури взаємодії і забезпечують досягнення поставленої мети.

Спілкування в професійній сфері набуває характер професійного, що має свої особливості, і в той же час підкоряється загальним психологічним закономірностям, властивим спілкуванню як формі взаємодії людини з іншими людьми, що включає комунікативний, інтерактивний і перцептивний компоненти.

На сьогодні активізувалися наукові дослідження проблеми професійної взаємодії засобами інформаційних і комунікаційних технологій (І. Гречихин, Н. Савченко, А. Яковлев). Використання інформаційних і комунікаційних технологій (ІКТ) модернізує способи передачі інформації, збагачує процеси комунікації між суб'єктами професійної діяльності, оптимізує просторово-часові витрати на організацію професійної взаємодії.

Разом з тим, спілкування засобами інформаційних і комунікаційних технологій не може замінити міжособистісного спілкування, за забезпечується особистий контакт, візуалізація, що супроводжується, кінестезією, екстралінгвістичними ефектами. А. Бодальов визначив, що перцептивна сторона спілкування пов'язана з «пізнанням іншої людини». Соціальна перцепція (Г. Андреева, Дж. Брунер, А. Донцов) визначається як сприйняття зовнішніх ознак людини, зіставлення їх з його особистісними характеристиками, тлумачення і прогнозування її дій і вчинків; це процес пізнання однією людиною іншої, оцінювання її і формування певного ставлення (сприйняття зовнішнього вигляду і поведінкових реакцій об'єкту; сприйняття внутрішнього світу об'єкту, тобто сукупності його соціально-психологічних характеристик). Зазначені процеси здійснюються через механізми емпатії, рефлексії, атрибуції, ідентифікації і стереотипізації. Взаємодія з використання ІКТ мінімізує реалізацію названих психологічних механізмів і вимагає розробки психолого-педагогічних технологій взаємодії.

Щодо професійної взаємодії фахівців, то мета спілкування є професійною (вирішення професійного завдання); предмет спілкування: інформація, міжособистісний контакт; способи спілкування: вербальні, невербальні; зворотний зв'язок в спілкуванні: вербальні і невербальні сигнали розуміння – нерозуміння, ухвалення – неприйняття, згода – незгода, інтерес, бажання продовжувати спілкування (потреба в спільності з фахівцем).

Співпереживання як форма професійної взаємодії виявляється як чуйне, співчутливе ставлення до переживань іншого, емпатія, розуміння його настрою, інтересів, відчуттів. Емпатія як психологічна категорія означає здатність

людини представити себе на місці іншого, відбувається як на мимовільному, так і на довільному рівні (Е. Тітченер, К. Роджерс). У великому психологічному словнику емпатія розглядається як позараціональне пізнання людиною внутрішнього світу інших людей.

Отже, професійну взаємодію характеризуємо наявністю мети, предмету, способу здійснення, зворотного зв'язку. Професійна взаємодія виявляється у формі спільної діяльності, спілкування, співпереживання. Разом з тим взаємодія обумовлюється психолого-правовими аспектами.

Основними особистісними аспектами поведінки людини є:

- сприйняття людиною організаційного оточення. Воно представлено процесами: добору інформації та систематизації інформації. Найважливішою особливістю відбору інформації є те, що він має вибіркового характер. Використовуючи доступні канали отримання інформації, людина сприймає зорову, звукову, тактильну інформацію і запах. Відбір дає людині змогу відкинути неважливу або непотрібну інформацію. Систематизація інформації проводиться способом логічної обробки інформації. Для цього способу характерне систематичне і послідовне на основі логічних операцій перетворення інформації. Людина обробляє інформацію, використовуючи почуття, уподобання, емоції, переконання. У цьому разі інформація обробляється за принципами «люблю – не люблю», «подобається – не подобається» та ін.; критеріальна основа поведінки людини, до якої належать стійкі характеристики, що визначають вибір, ухвалення рішень з приводу її поведінки. Критеріальна база поведінки будь-якої людини складається з її ставлення до людей, подій і процесів, сукупності цінностей, набору вірувань, принципів, яких дотримується у своїй поведінці. Всі ці складові критеріальної бази поведінки взаємодіють, взаємопроникають і впливають одна на одну;

- мотивація та цінності професійної діяльності.

Взаємодія людини і професійної групи. Взаємодія членів групи ґрунтується на певному загальному інтересі та пов'язана з досягненням спільної мети.

Характерними особливостями професійної групи є:

- члени групи ідентифікують себе, свої дії з групою, у зовнішніх взаємодіях виступають від імені групи, говорять не про себе, а про групу загалом, вживаючи займенники: ми, у нас, наші, нам тощо;

- взаємодія між членами групи має характер безпосередніх контактів, особистої розмови, спостереження поведінки один одного та ін. У групі люди безпосередньо спілкуються один з одним, надаючи формальним взаємодіям «людську» форму;

- в групі із формальним розподілом ролей, обов'язково складається неформальний розподіл ролей. Окремі члени виконують роль генераторів ідей, інші схильні до координації зусиль, треті піклуються про взаємини в групі, про підтримку доброго клімату в колективі, четверті стежать за тим, щоб був порядок в роботі, все виконувалося в строк і доводилося до кінця.

Життєдіяльність групи, її функціонування знаходиться під впливом трьох чинників:

- характеристики членів групи;
- структурні характеристики групи;
- ситуаційні характеристики.

Всі ці фактори взаємодіють, впливають одні на одних, зазнають зворотнього впливу з боку групи, внаслідок чого відбуваються зміни соціально-професійних характеристик людини, змінюється професійна структура колективу, спостерігаються зміни в їхньому оточенні. До характеристик членів групи, що чинять вплив на її функціонування, належать особистісні характеристики людини, її здібності, освіта і життєвий досвід.

Види міжособистісної взаємодії.

Ритуальна взаємодія – один з найбільш поширених видів, який формується за певними правилами, символічно відображаючи реальні соціальні відносини і статус людини в конкретній соціальній групі. Вона виступає як спеціальний вид взаємодії, призначений для задоволення потреби у визнанні. У ньому виявляються цінності групи, соціальні норми, організаційна культура тощо.

Операційна взаємодія зазвичай реалізується в процесі служби, під час вирішення професійних завдань і ін. Здійснюючи цю взаємодію, людина підтверджує свою компетентність та її підтвердження з боку оточуючих. Службова взаємодія, розподіл і виконання професійних функцій, здійснення функціональних обов'язків – ті операції, які заповнюють більшість службової діяльності військовослужбовців.

Змагальна взаємодія – їй характерна чітко визначена мета, яка повинна бути досягнута. Всі дії людей узгоджені для досягнення цієї мети так, що вони не конфліктують. Водночас і сама людина не вступає в конфлікт з самим собою, дотримуючись установки іншого «гравця», але їй притаманне бажання домогтися кращих результатів.

Ухилення – звичайний і природний вид міжособистісної взаємодії. До нього вдаються люди з проблемами реалізації міжособистісних планів, завдань тощо. У цьому разі людина, перебуваючи з іншими людьми, наприклад, в одному службовому приміщенні та виконуючи начебто спільну діяльність, подумки перебуває в зовсім іншому місці, наче веде розмову з іншими співрозмовниками.

Маніпуляція – це спотворений спосіб взаємодії, тому що всі міжособистісні потреби перетворюються в одну – в потребу контролю за іншими людьми. Незалежно від виду потреби і життєвої ситуації, гра припускає здебільшого психологічний силовий варіант. Маніпуляція відрізняється від інших видів взаємодії наявністю прихованих мотивів і бажанням виграшу.